

Н.Б. МЯЧКОЎСКАЯ

ТРАСЯНКА Ў КАНТЫНУУМЕ БЕЛАРУСКА-РУСКІХ ІДЫЯЛЕКТАЎ: ХТО І КАЛІ РАЗМАЎЛ ЯЕ НА ТРАСЯНЦЫ?

Выявлены языковые признаки трасянки как субстандартной хаотически креолизированной белорусско-русской речи, позволяющие противопоставить трасянку другим разновидностям идиолектов Беларуси, содержащих дифференцирующие явления обоих языков в разных пропорциях. Анализ четырех диалектных текстов (из двух регионов Беларуси) показывает, что доля лексических русизмов в трасяночной речи колеблется в интервале от 69 % до 33 % при средней величине в 46 %.

«Trasianka» is a substandard chaotic creolized Belarussian-Russian parole. The paper discovers linguistic features allowing to opposite Trasianka to other types of idiolects of Belarus, containing distinctive features of the both languages in different proportion. The analysis of the four dialect texts (from two Belarussian regions) proves that the percentage of distinctive Russian lexemes in Trasianka oscillates in interval from 33 % up to 69 % with 46 % as an average mean.

1. Паходжанне трасянкi. Трасянка - Гэта мноства субстандартных iдыялектаў, якія ўтрымліваюць у розных прапорцыях рысы беларускай i рускай моў. Узнікненне трасянкi абумоўлена русіфікацыяй беларусаў пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі (у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай у 1772 і 1793 г.). Беларускае трасяначнае маўленне, хаатычна

і ў рознай ступені насычанае русізмамі, было формай моўнага прыстасавання беларусаў да жыцця ў Імперыі і паўзучай асіміляцыяй, якая распаўсюджвалася знізу (з прычыны ўмоў, створаных вярхамі) і ішла ў розных індывідаў з рознай хуткасцю.

У гісторыі моўнай сітуацыі ў Беларусі трасянка выступаў як квазіэтнічны субстандарт. Калі ў іншых краінах дыялектнае маўленне і гарадское прастамоўе - гэта крыніцы сапраўды этнічнага маўлення, не закранутага школай і канцылярыяй, то ў выпадку трасянкі (а таксама ўкраінскага суржыка) гэта не так: этнічнасць трасянкі і суржыка дэфармаваная масавымі запазычаннямі з мовы Імперыі (гл. падрабязна: Мечковская 1994, 312-320; Масенко 2004; Мечковская 2005). У Беларусі нівеліраванне дыялектаў (звычайнае ў XIX-XX ст. для розных арэалаў) ішло пад уплывам не «сваёй» беларускай наддыялектнай (літаратурнай) мовы, але «чужой» (рускай). Такім чынам, сацыяльнае дамінаванне рускай мовы ў Беларусі праяўлялася ў двух працэсах: 1) яна выціскала літаратурную беларускую мову з адукацыі, культуры, дзяржаўнай улады (ці не дапускала ў гэтыя сферы); 2) руская мова аказвала асімілюючае (канвергентнае) уздзеянне на беларускія дыялекты і прастамоўе.

2. Аб розных вектарах у гісторыі адносін беларускай літаратурнай мовы і беларускіх субстандартаў з рускай мовай. У XX ст. для гісторыі літаратурнай беларускай мовы, з аднаго боку, і беларускіх субстандартаў (дыялектаў і прастамоўя) - з другога, характэрныя розныя вектары ў іх узаемаадносінах з рускай мовай: у літаратурнай беларускай - дывергенцыя, у трасянкі - канвергенцыя. Само фарміраванне літаратурнай беларускай мовы і яе гісторыя ў часы Першага беларускага адраджэння (1906-1928 гг.) складаліся з яе інтэнсіўнага і рознаўзроўневага дывергентнага развіцця ў адносінах да рускай і (у меншай ступені) да польскай моў. Другое беларускае адраджэнне (з 1989 г.) стала новым этапам «валявой» (свядомай і падкрэсленай) дывергенцыі літаратурнай беларускай мовы ў адносінах да рускай. З прычыны дывергенцыі літаратурнай беларускай мовы яна аддалялася не толькі ад рускай мовы, але і ад беларускіх дыялектаў і прастамоўя, хаатычная русіфікацыя якіх пашыралася.

3. Асноўныя віды індывідуальнага маўлення ў Беларусі ў залежнасці ад моўнай біяграфіі чалавека і ад таго, якую мову ён выбірае ў канкрэтнай сітуацыі. Трасянка ўваходзіць у кантынуум беларуска-рускіх ідыялектаў, у якіх элементы абедзвюх моў прысутнічаюць у розных прапарцыях, якія змяняюцца не толькі на працягу жыцця чалавека, але і на працягу аднаго дня - у залежнасці ад сітуацыі і тэмы зносін. Маўленне, якое назіраецца ў Беларусі, рознае па шэрагу сацыяльна-псіхалінгвістычных рыс: а) па роднай мове гаворачага; б) па таму, якая мова пераважае ў жыцці гэтага чалавека; в) па таму, на якой мове ў канкрэтнай сітуацыі ідзе маўленне (гаворыць гэты чалавек на беларускай або на рускай). Улік названых прыкмет дазваляе адрозніць сем відаў маўлення (вуснага і пісьмовага): 1) беларускае літаратурнае маўленне людзей з беларускай літаратурнай мовай у якасці роднай і асноўнай; 2) беларускае маўленне, у асноўным нарматыўнае, людзей з роднай і асноўнай рускай літаратурнай мовай; 3) беларускае маўленне людзей з роднай і асноўнай дыялектнай беларускай мовай; 4) рускае літаратурнае маўленне людзей з літаратурнай рускай мовай у якасці роднай і асноўнай; 5) рускае маўленне, у асноўным нарматыўнае, людзей з роднай беларускай мовай (літаратурнай або дыялектнай) і рускай мовай як асноўнай у камунікацыі гэтых людзей; 6) рускае маўленне людзей з рускім прастамоўем (у Беларусі) у якасці роднай і асноўнай; 7) рускае маўленне людзей з беларускай дыялектнай мовай у якасці роднай і асноўнай мовы.

Вылучаным відам маўлення ўласцівы шэраг матэрыяльна-моўных бінарных дыферэнцыяльных прыкмет (эквівалентных ці градуальных): 1) інтэрферэнцыя (гэта значыць міжвольныя парушэнні нормаў а-мовы ў выніку ўплыву (3-мовы) vrs. свядомае запазычанне; 2) інтэрферэнтныя падстаноўкі vrs. гіперкарэкт-

насьць (унясенне ў маўленне на а-мове формаў, якія з'яўляюцца ненарматыўнымі для абедзвюх моў, хаця яны і ўтвораныя гаворачым па мадэлі, якая ўласцівая р-мове); 3) тры ступені фанетыка-фаналагічнай, марфалага-сінтаксічнай і лексіка-фразеалагічнай інтэрферэнцыі: сістэмныя падстаноўкі адзінкі з рускай мовы замест беларускай адзінкі; хаатычная перавага такіх падстановак; спарадычныя падстаноўкі. З улікам названых прыкмет была пабудавана матрыца ідэнтыфікацыі сямі сацыялінгвістычных відаў маўлення (табл. 1).

Табліца 1

Матрыца ідэнтыфікацыі сямі сацыялінгвістычных відаў беларускага і рускага маўлення

Сацыялінгвістычныя віды маўлення (тэкстаў)	Інтэрферэнцыя										Гіпер- карэкт- насць	Свядо- мае Запызы- чанне
	Падстаноўкі											
	Фанетыка і/або фаналогія			Марфалогія і/або сінтаксіс			Лексіка і/або фразеалогія					
	Сіс- тэмна	Пера- важна	Спара- дычна	Сіс- тэмна	Пера- важна	Спара- дычна	Сіс- тэмна	Пера- важна	Спара- дычна			
1. Беларускае стандартнае вуснае і пісьмовае маўленне людзей са стандартнай беларускай мовай у якасці роднай і асноўнай	-	-	-	-	-	-	-	-	(+)	-	+	
2. Беларускае маўленне, у асноўным нарматыўнае, вуснае і пісьмовае, людзей са стандартнай рускай мовай у якасці роднай і асноўнай	-	-	(+)	-	-	+	-	-	+	+	+	
3. Беларускае маўленне, у асноўным вуснае, людзей з роднай і асноўнай дыялектнай беларускай мовай	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	
4. Рускае маўленне, вуснае і пісьмовае, людзей са стандартнай рускай мовай у якасці роднай і асноўнай	-	-	-	-	-	-	-	-	(+)	-	+	
5. Рускае маўленне, у цэлым нарматыўнае, людзей з роднай беларускай мовай (стандартнай або дыялектнай) і пераважнай рускай мовай	-	-	+	-	-	(+)	-	-	+	+	(+)	
6. Рускае маўленне людзей з рускай прастамоўнай мовай у якасці роднай і асноўнай	-	-	(+)	-	-	(+)	-	-	+	-	-	
7. Рускае маўленне людзей з беларускай дыялектнай мовай у якасці роднай і асноўнай	+	+	-	+	+	-	-	-	(+)	-	-	

Ступень захаванасці беларускай мовы ў маўленні індывіда з роднай ці асноўнай беларускай мовай абумоўліваецца шэрагам фактараў: 1) вышальны - гэта мова, на якой чалавек вучыўся (у школе і пасля школы); 2) арэальны - істотны ў двух вымярэннях: а) адрозненні ў моўных сітуацыях горада і вёскі; б) адрозненні паміж дыялектнымі арэаламі беларускай тэрыторыі; 3) нацыянальная самаідэнтыфікацыя чалавека.

Вынікі дыялекталагічных даследаванняў у беларуска-польскім і беларуска-рускім памежжы, у тым ліку сацыялінгвістычныя апытанні, не дазваляюць прыйсці да высновы аб большай захаванасці беларускай мовы ў тых, хто вызначае сябе як беларус/беларуска (гл. Smułkova 2000; Smułkova 2002; Engelking 2005; Казанцава 2005). Залежнасць супрацьлеглай скіраванасці - мова як фактар захавання нацыянальнай самаідэнтыфікацыі - таксама не рэлевантная ці слаба рэлевантная, асабліва ва ўмовах, калі ўлада і школа размаўляюць на іншай мове. Сацыялінгвістычныя інтэрв'ю, якія Ганна Энгелкінг правяла з шасцю праваслаўнымі беларусамі Бела-стоцкага ваяводства, паказалі, што інфарманты не бачаць у беларускай мове таго, што Р. Радзік назваў «wartością rdzenną kultury Białorusinów» ('сапраўднай, карэннай каштоўнасцю культуры беларусаў') (Radzik 2002, 50). Для гэтых людзей беларушчына ўжо перастала быць мовай сямейных зносін, застаючыся пераважна мовай фальклору - «język białoruskiej piosenki» (гл. Engelking 2005, 139). Даследчыкі адзначаюць, што і для гісторыі польскай нацыянальнай ідэнтычнасці (польскіх супольнасцей або сасланных у Румыніі, Украіне, Беларусі, Казахстане) мова таксама не была галоўным прыярытэтам: найбольш трывалай асновай нацыянальнай ідэнтычнасці палякаў за мяжой было каталіцкае веравызнанне (гл. Język 2000, passim).

У Беларусі, дзе любое маўленне ўтрымлівае тыя ці іншыя рысы працягла беларуска-рускага культурнага (ці сацыяльнага) двухмоўя, мноства ідыялектаў з беларускімі і рускімі рысамі ўтвараюць беларуска-рускі моўны кантынуум, не арэальны, але сацыяльна-адукцыйны. Прапорцыі змяшэння беларускай і рускай моўных стыхій у маўленні канкрэтнага чалавека на адной і на другой мове вызначаюцца не антагенетычным субстратам (гэта значыць не матчынай мовай), не нацыянальнасцю двухмоўнага чалавека і не арэальнымі фактарамі, а, па-першае, тым, якое месца ў актуальным камунікатыўным жыцці гэтага чалавека займаюць абедзве мовы; і, па-другое, узроўнем адукацыі і інтэлектуальнага развіцця асобы. Удзельная вага інтэрферэнтных з'яў з α-мовы тым меншая, чым часцей індывід карыстаецца β-мовай і чым вышэй яго культурна-адукцыйны і інтэлектуальны ўзровень.

4. Спроба колькаснай ацэнкі прапорцый дыферэнцыяльных беларускіх і дыферэнцыяльных рускіх слоў у беларускім дыялектным маўленні. У беларускіх дыялектах русіфікацыя ахоплівае перш за ўсё лексіку, у той час як фанетыка і граматыка захоўваюць сваю беларускамоўную аснову. Таму ступень русіфікаванасці ідыялекта вызначаецца колькасным суаднясеннем у канкрэтным ідыялекце тых беларускіх і рускіх слоў, якімі гэтыя мовы адрозніваюцца.

У ходзе даследавання разгледжаны чатыры дыялектныя запісы з двух аддаленых адзін ад аднаго рэгіёнаў: два магнітафонныя запісы, зробленыя на ўсходзе Беларусі - у Горацкім раёне*; гэта запісы гутарак з пажылымі вясковымі карэннымі жыхаркамі гэтых мясцін. Два другія тэксты былі пачутыя таксама ад пажылых жанчын і таксама карэнных жыхарак, але іншых мясцін - паўночнага захаду Беларусі - у Браслаўскім раёне, на беларуска-польска-літоўскім памежжы. Разгледжаныя ніжэй запісы з браслаўскіх вёсак прад-

* Запісы зрабіла кандыдат філалагічных навук А.А. Казанцава ў час дыялекталагічнай экспедыцыі 2004 г. Аўтар артыкула глыбока ўдзячная А.А. Казанцавай за магчымасць выкарыстаць гэтыя матэрыялы.

стаўлены ў якасці ілюстратыўнага матэрыялу ў змястоўным артыкуле А.А. Казанцавай аб нацыянальна-моўнай самаідэнтыфікацыі жыхароў Браслаўшчыны (гл. Казанцава 2005).

У кожным з чатырох тэкстаў былі адзначаны наступныя з'явы: 1) усе беларускія словы (алалексы), якім у рускай мове адпавядаюць або лексемы іншага кораня (*прыгожы* - *красивый*), або тага ж кораня, але з іншым афіксальным афармленнем (*дапамагаў* - *помогал*), або словы з нерэгулярнымі фанетычнымі адрозненнямі (*кватэра* - *квартира*), а таксама словы з іншым націскам (*нічога* - *ничего*); 2) усе рускія алалексы, якім у бела-рускай мове адпавядаюць лексемы іншага кораня або з нерэгулярнымі адрозненнямі; 3) усе выпадкі выбару (у кожным асобным тэксце) беларускага слова; 4) усе выпадкі выбару рускага слова.

Падсумаванне дадзеных па кожнаму тэксту праводзілася дваякім чынам: 1) спачатку была падлічана колькасць дыферэнцыяльных беларускіх і рускіх словаўжыванняў (што паказвае насычанасць тэкстаў (маўлення) беларускімі і рускімі формамі); 2) потым падлічвалася колькасць дыферэнцыяльных беларускіх і рускіх лексем (для гэтага тыя алалексы (словаўжыванні) адной лексемы, якія паўтараліся, аб'ядноўваліся і лічыліся адной лексічнай адзінкай); колькасць лексем з'яўляецца паказчыкам наяўнасці дадзеных беларускіх і рускіх адзінак у м о в е (ідэялекце) чалавека. Канчатковыя лічбы прыведзеныя ў табл. 2.

Табліца 2

Удзельная вага дыферэнцыяльных беларускіх і рускіх слоў у маўленні чатырох інфармантаў з адрозненнем колькасці словаўжыванняў (лічба злева) і колькасці розных лексем (лічба справа)

№	Інфарманты	Колькасць выпадкаў, у якіх магчымы выбар паміж дыферэнцыяльнымі беларускімі і рускімі лексэмамі з адрозненнем словаўжыванняў (100 %) і лексем (100 %)	Дыферэнцыяльныя беларускія формы, %	Дыферэнцыяльныя рускія формы, %
I	Ніна К., 1926 г. н., беларуска, праваслаўная, Горацкі р-н	63-45	47-42	53-58
II	Людміла Ф., 1924 г. н., беларуска, праваслаўная, Горацкі р-н	61-32	28-31	72-69
III	Галіна Д., 1932 г. н., беларуска, праваслаўная, Браслаўскі р-н	41-24	73-67	27-33
IV	Антаніна В., 1922 г. н., полька, каталіцкага вера-вызнання,	22-18	41-45	59-55

Падлік дыферэнцуючых беларускіх і рускіх слоў у маўленні чатырох інфармантаў паказаў наступнае: 1) у дыферэнцыяльным пласце лексікі ў маўленні і спісе слоў трох інфармантаў з чатырох пераважае руская лексіка; у маўленні і спісе слоў аднаго інфарманта - беларуская; 2) у маўленні чатырох інфармантаў суадносіны дыферэнцыяльных беларускіх і рускіх слоў вагаюцца вакол сярэдніх велічынь (47,25 % для словаўжыванняў і 46,25 % для лексем) у інтэрвалах ад долі працэнта да 26 % для словаўжыванняў і ад 1 % да 20 % для спіса слоў; 3) у маўленні інфармантаў лексемны склад і частата словаўжывання вызначаюцца наступнымі заканамернасцямі: а) уплыў тэмы гутаркі (сем форм дзеяслова *гаварыць* у разважаннях Галіны Д. пра мову; дзевяць ужыванняў лексемы *калхоз*, па пяць разоў *гардд* і *Нікалай* у запісу маўлення Ніны К. і г. д.), прытым што ў іншых інфармантаў гэтыя словы не сустракаюцца); б) большая захаванасць беларускіх службовых слоў, займеннікаў і часціц (такога кшталту словы сустракаюцца ва ўсіх або

ў 2-3 запісаных тэкстах: *дык* (*дак*) - дзесяць разоў, *няма* - шэсць, *як* - шэсць (і два разы - *які*), *тады* - пяць разоў); 4) у захаванні беларускай асновы дыялектнага маўлення істотны фактар моўнай лаяльнасці інфармантаў (іх прыхільнасці да свайго ідыёму): паказальна негатыўнае стаўленне да беларускай мовы, якое чытаецца ў тэксце IV інфарманта і, наадварот, абарона беларускай мовы III інфармантам; запісанае маўленне III інфарманта з'яўляецца найменш русіфікаваным; 5) арэальны фактар, нацыянальнае і рэлігійнае самавызначэнне інфармантаў не ўплываюць істотна на ступень захаванасці беларускай лексікі (параўн. высокую ступень (другую з чатырох) русіфікаванасці маўлення IV інфарманта - полькі каталіцкага веравызнання).

5. Сістэма і асістэмнае ў трасянцы. Герд Генчэль і Святлана Тэш назвалі трасянку «асцыліруючым» варыянтам мовы (гл. Hentschel, Tesch 2006, 216), інакш кажучы, маўленнем, якое «хістаецца, калышацца» паміж беларускай і рускай мовамі. Ці супярэчыць ідэі «асцыліравання» тэрмін «сістэма»? Па агульнаму рахунку - не, не супярэчыць. Калі дзве блізкароднасныя мовы ў індывідуальных галовах асобных носьбітаў змешваюцца, зліваюцца ў цалкам індывідуальнае моўнае ўтварэнне, то яно ўсё роўна ёсць сістэмай (хаця і індывідуальнай), якая «ўпісваецца» ў глыбінную беларуска-рускую сістэму (якая належыць моўнай свядомасці беларуска-рускіх білінгваў са змешаным білінгвізмам у якасці пэўнага канструкта, які аб'ядноўвае дзве сістэмы беларускай і рускай моў у трэцюю «звышсіс-тэму» - больш абагульненую і больш абстрактную). Без наяўнасці глыбіннай агульнай «звышсістэмы» разуменне паміж носьбітамі розных беларуска-рускіх ідыялектаў было б немагчымым. Але наяўнасць агульнай моўнай сістэмы не супярэчыць ідэі «асцыліравання» паміж беларускай і рускай мовамі беларуска-рускіх ідыялектаў, у тым ліку і трасяначных, бо ва ўсіх ідыялектах няма пэўнай, аднолькавай прапорцыі беларускіх і рускіх слоў, інакш кажучы, у змяшэнні беларускіх і рускіх моўных элементаў няма узусу (гл. дадатковыя доказы: Мечковская 1994).

6. Трасянка як кантынуум беларуска-рускіх ідыялектаў людзей з няпоўнай сярэдняй адукацыяй і з адной мовай. Было б этычна непрымальным і даследчыцкі непрадуктыўным увесць кантынуум беларуска-рускіх ідыялектаў называць «трасянкай». Пазнавальная немэтазгоднасць залішне шырокага разумення тэрміна адбілася б у тым, што адразу магла ўзнікнуць неабходнасць дыферэнцыяцыі бязмежна стракатага кантынуума змяшэнняў, а тэрмін страціў бы рэфэрэнцыйную акрэсленасць.

Адметныя рысы трасянкі палягаюць у наступным: 1) на трасянцы размаўляюць людзі з пачатковай або няпоўнай сярэдняй адукацыяй; 2) носьбіты трасянкі актыўна валодаюць толькі адным ідыёмам - менавіта трасянкай; 3) таму людзі, што размаўляюць на трасянцы, фактычна не выбіраюць мову, не пераключаюцца з кода на код, не дбаюць пра «чысціню» і «правільнасць» рускага ці беларускага маўлення (таму ў іх маўленні не бывае гіперкарэктных з'яў), не іграюць стылістычнымі кантрастамі і не цытуюць класікаў (таму ў іх маўленні няма свядомых запазычанняў з рускай мовы), а проста размаўляюць, як умеюць.

ЛІТАРАТУРА

Казанцава А. Аксіялагічныя і сацыяльныя аспекты функцыянавання мовы на этнакультурным памежжы (не матэрыяле brasлаўскіх даследаванняў) / Паланістыка. Полоністыка. Polonistyka 2004/2005. Мн., 2005. С. 189-220.

Масенко Л. Суржик як сацыялінгвістычны феномен // Масенко Л. Мова і суспільства: Посткалоніальны вимір. Київ, 2004. С. 104-114.

Мечковская Н.Б. Языковая ситуация в Беларуси: Этические коллизии двуязычия // Russian Linguistics. 1994. Vol. 18. № 3. С. 299-322. [Перавыдадзена ў кнізе: Мечковская Н.Б. Белорусский язык: Социолінгвістычныя очеркі (=Specimina philologiae slavicae, Bd. 138). Munchen, 2003. S. 21-46.

Мечковская Н.Б. Белорусская *трасянка* и украинский *суржик*: суррогаты этнического субстандарта в их отношениях к массовой культуре и литературным языкам // Проблемы зіставної семантики: 36. наук. ст. Київ, 2005. Вип. 7. С. 109-115.

Hentschel G., Tesch S. «Trasjanka»: eine Fallstudie zur Sprachmischung in Weiss-russland // *Marginal Linguistic Identities. Studies in Slavic Contact and Borderland Varieties* (= Euro-linguistische Arbeiten, Bd. 3). Wiesbaden, 2006. S. 213-243.

Engelking A. Czy język jest wartosia, podstawowa kultury Białorusinów Białostockizny? // *Acta Albaruthenica: Навук. зб. Мн., 2005. Вып. 5. С. 134-140.*

Język a tożsamość na pograniczu kultur. *Prace Katedry Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku* / Pod red. E. Smulkowej i A. Engelking. Białystok, 2000.

Radzik R. Kim są Białorusini? Toruń, 2002.

Smulkowa E. Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglossja, czy coś innego // *Język a tożsamość na pograniczu kultur. Prace Katedry Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku* / Pod red. E. Smulkowej i A. Engelking. Białystok, 2000. S. 90-100.

Smulkowa E. Tożsamość a tolerancja na Białorusi [1988] // Smulkowa E. *Białorus i pogranicza: Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa, 2002. S. 509-516.

Паступіў у рэдакцыю 30.01.07.

Ніна Барысаўна Мячкоўская - доктар філалагічных навук, прафесар кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства.